

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19168> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Spanninga, Hotso

Title: Gulden vrijheid ? : politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640

Date: 2012-06-28

I

Friesland in de Republiek

Bondgenoten

Friesland moest in 1637 dus door de Raad van State tot de orde worden geroepen. Niet als onwillig, ongehoorzaam gewest, maar als bondgenoot in de Unie van Utrecht, waarbij het zich in 1579-1580 had aangesloten.¹ Oorspronkelijk was de Unie een defensief verbond in de gemeenschappelijke strijd tegen Filips II. Allengs kreeg zij onbedoeld de status van ‘fundamentele wet’ en werd zij de grondslag voor de Republiek der Verenigde Nederlanden, een statenbond van – sinds 1594² – zeven soevereine gewesten: Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Stad en Lande van Groningen. Naar buiten toe hadden de gewesten zich aaneengesloten ‘als off zyluyden maer een provincie waeren’ (vandaar dat sprake was van *de* Republiek), maar tegelijkertijd was bepaald dat de rechten en vrijheden, oftewel de soevereiniteit van elk gewest, gehandhaafd zouden worden (één Republiek van Zeven Verenigde Nederlanden). Dit maakte het verdrag voor velerlei uitleg vatbaar. Veel bepalingen in de verdragstekst die er op gericht waren de band tussen de bondgenoten te verstevigen, bleven door de zelfstandigheid van de gewesten dan ook een dode letter: er kwam geen gezamenlijk defensiebudget, geen algemene munt en geen gemeenschappelijk belastingstelsel. De betekenis van de Unie van Utrecht lag dan ook niet zozeer op staatsrechtelijk terrein. Zij fungeerde vooral als een symbool van de eendracht, waarop tot het einde van de Republiek in 1795 veelvuldig een beroep zou worden gedaan.

Het hoogste en in feite enige gemeenschappelijke overlegorgaan van de Unie werd gevormd door de Staten-Generaal, waar defensie, financiën en buitenlandse politiek de belangrijkste agendapunten vormden. Vanaf 1585 vergaderden de Staten-Generaal op het Haagse Binnenhof, sinds 1593 dagelijks, ook ’s zondags. Elk gewest had er één stem. Formeel was in belangrijke kwesties unanimiteit vereist, want elk gewest was immers soeverein en kon nergens toe gedwongen worden. Hierdoor hadden de Staten-Generaal in zekere zin meer het karakter van een conferentie van ambassadeurs dan van een regeringscollege.³ Hoewel Holland formeel

1 Woltjer, ‘Friesland en de Unie van Utrecht’.

2 Fockema Andreae, *Nederlandse staat*, 12-13.

3 Slingelandt, *Staatkundige geschriften* II, 149.

slechts een van de zeven stemmen had, legde het vanaf het begin het meeste gewicht in de schaal. Het gewest, dat het behoud van zijn eigen autonomie niet minder hoog in het vaandel had staan dan de andere gewesten – ook bij de Hollandse maagd was het hemd nader dan de rok –, had uit strategisch oogpunt het meeste belang gehad bij de totstandkoming van de Unie. Dit particularisme hield in dat de ‘Hollandse tuin’ moest worden verdedigd en het gewest moest worden gevrijwaard van oorlogsgeweld, waarbij de overige gewesten als *cordon sanitaire* dienden te functioneren.⁴ Holland torende wat betreft bevolkingsaantal (bijna de helft van de totale bevolking woonde er), verstedelijkingsgraad, economische bedrijvigheid en vooral rijkdom en kredietwaardigheid met kop en schouders boven de andere bondgenoten uit.

Dat kwam het meest pregnant tot uitdrukking in het Hollandse aandeel in de gemeenschappelijke kosten van de Republiek, de Generaliteitslasten, dat groter was dan die van de andere gewesten tezamen. Holland betaalde maar liefst 58%, vijfmaal de Friese bijdrage. Bovendien zag Holland zich, zoals we hebben gezien, vaak genoodzaakt de bijdrage van andere gewesten voor te schieten wanneer die hun betalingsverplichtingen niet nakwamen. Zonder de financiële medewerking van Holland konden leger en vloot niet worden bekostigd, en dat gaf Holland in feite een vetorecht over alle belangrijke besluiten die in de Staten-Generaal genomen moesten worden. Maurits en Frederik Hendrik hadden in de periode van 1618 tot 1647 als stadhouders van Holland en van ten minste vier andere provincies’ grote macht en invloed, maar ook zij waren altijd sterk afhankelijk van hun vermogen om de Staten van Holland naar hun hand te zetten. Was in Holland ten minste sprake van een meerderheid – en waarschijnlijk was ook de interne bestuurlijke samenhang van Holland groter dan die van de andere gewesten⁶ –, dan konden de andere gewesten buiten Holland om niets beginnen. Wanneer tussen de overige gewesten verdeeldheid heerste, kon Holland vrij eenvoudig zijn zin doordrijven door de koorden van zijn geldbuidel aan te halen.⁷ Daar kwam nog de meer praktische omstandigheid bij dat de Gedeputeerden ter Staten-Generaal veelvuldig ruggespraak met hun achterban moesten plegen, hetgeen voor de Hollanders veel gemakkelijker was dan voor bijvoorbeeld de Friezen. De Staten van Holland – die veel frequenter bijeenkwamen dan de Statenvergaderingen van de meeste overige provincies⁸ – zelden immers eveneens op het Haagse Binnenhof, vlakbij de vergaderzaal van de Staten-Generaal.⁹

4 Tracy, *The Founding en For Holland’s Garden*.

5 Te weten Gelderland, Zeeland, Utrecht en Overijssel. Maurits en Frederik Hendrik waren achtereenvolgens van 1620 tot 1625 en van 1640 tot 1647 tevens stadhouder van Groningen en Drenthe.

6 Price, *Holland*, 235 vv.; De Bruin, *Geheimhouding*, 128.

7 Price, *Holland*, 235-246. Zie voor presentie en inbreng van Holland in de Staten-Generaal: Nijenhuis, ‘Uyppen buyck’ en Thomassen, *Instrumenten*, 87-90.

8 Van Deursen, ‘Staatsinstellingen’, 383.

9 Schöffers, ‘Naar consolidatie en behoud’, 67.

Hoewel de gewestelijke autonomie niet ter discussie stond, was de speelruimte van Friesland binnen de Republiek dus vrij beperkt. Met andere woorden: aan de gewestelijke zelfstandigheid werd niet getornd, maar het probleem lag op het federale vlak. Een vergroting van de macht van de centrale instellingen van de Republiek zou een versterking van de macht van Holland inhouden, en daar pasten de overige gewesten voor. Friesland was niet minder particularistisch dan Holland, en had aan het eind van de zestiende eeuw tot ergernis van Holland gestreefd naar een eigen militaire bufferzone in Noord-Nederland.¹⁰

Zolang er een gemeenschappelijke vijand was, was eensgezindheid de bestaansvoorwaarde voor de Republiek. Niet voor niets was haar devies *Concordia res parvae crescunt* (door eendracht worden kleine zaken groot, oftewel: eendracht maakt macht), met het vervolg van deze klassieke spreuk, *Discordia maximae dilabuntur* (tweedracht breekt kracht) als schrikbeeld. En tweedracht was zeker geen onbekend verschijnsel tussen de bondgenoten, zoals wel was gebleken tijdens het Twaalfjarig Bestand van 1609 tot 1621, toen godsdienstige en staatkundige tegenstellingen belangrijke twistappels vormden en de Staten van Holland het hoofd hadden moeten buigen voor de meerderheid in de Staten-Generaal. Maar ook nadien lagen de gewesten vaak met elkaar overhoop. Vooral Zeeland, Friesland en Stad en Lande waren te zelfbewust, eigengereid én naijverig op de enorme economische (en daarmee politieke) macht van Holland om zich onder alle omstandigheden door dit gewest de wet te laten voorschrijven. De financiële bijdragen van genoemde drie gewesten aan de Generaliteit waren ook zo substantieel dat ze door Holland, wanneer het er op aankwam, niet als een quantité négligeable beschouwd konden worden. Er waren meerdere terreinen waarop de Friezen geregeld in de clinch lagen met de Staten-Generaal en dus met Holland. We komen hier in het vervolg uiteraard uitgebreid op terug.

Welke middelen stonden de Generaliteit ten dienste om de eenheid te bewaren en gewesten die dwars lagen in het gareel te brengen? Wanneer onenigheid de gezamenlijke kracht van het bondgenootschap dreigde aan te tasten, werd altijd verwezen naar de Unie van Utrecht. In deze zin was de Unie het belangrijkste fundament van de Republiek. In de verdragstekst waren meerdere bepalingen opgenomen betreffende beslechting van geschillen tussen de bondgenoten. In artikel 9 werd gesproken over bemiddeling en arbitrage door de stadhouders en in artikel 16 over beslissing door de meerderheid van de provincies, ‘submissie’ van het geschil aan de Staten-Generaal zou men dat later noemen.¹¹ Tegelijkertijd waren de bondgenoten op grond van artikel 1 verplicht elkaar bij te staan in de handhaving van ieders privileges en vrijheden, wat een vrijwel onmogelijke spagaat vereiste. In de praktijk

10 Koopmans, ‘Friesland en Holland’, 144-146.

11 Hugo de Groot schreef dat ‘de Generaliteyt jegens de Provincien, die in gebreken souden zijn de Unie te voldoen, heeft recht van constrainte: maer dat recht komt uyt de natuerlijcke vryheyt, die alle Souverainen, verongelijckt zijnde, hebben jegens andere Souverainen, niet uyt superioriteyt’, Grotius, *Verantwoordingh*, 142.

hadden de gewestelijke privileges en instellingen altijd voorrang boven de bepalingen van het Unie-traktaat. Wanneer een gewest zich in een belangrijke kwestie niet bij de meerderheid in de Staten-Generaal – uiteraard altijd inclusief Holland – wilde aansluiten, was de enige manier om uit de impasse te komen het sturen van een delegatie of ‘bezending’ uit de Staten-Generaal en eventueel uit de Raad van State naar de Statenvergadering van het recalcitrante gewest om de gemeenschappelijke zaak te bepleiten.

De noodzaak van dit bepleiten is door Van Deursen treffend onder woorden gebracht:

De Unie van Utrecht had de gewesten verenigd ‘alsof zij maar één provincie waren’. Die eenheid was nodig, omdat de verbondenen samen oorlogvoerden tegen Spanje. Daarom had ze één leider, Willem van Oranje, en één orgaan van overleg, de Staten-Generaal. Die oorlog echter werd gevoerd om de vrijheden en privileges van de provincies te beschermen. Het doel was dus handhaving van eigen recht en zelfstandigheid. Het noodzakelijke middel was eendrachtige samenwerking. Nam het doel te veel voorrang boven het middel, dan zouden de provincies hun eigen particulier belang onevenredig veel gewicht geven. Stelde daarentegen het middel de eigenlijke doelstelling in de schaduw, dan liep de gewestelijke samenwerking gevaar. Staatsmanschap in de Republiek bestond daarom gewoonlijk uit het vinden van de middenweg tussen twee in de grond van de zaak onverenigbare idealen. Dat ging niet met dwang en geweld, want alle provincies waren vrij. Schikken, plooiën, overleggen, voor wat hoort wat, geef en neem: dat was de weg van de besluitvorming in discutabele zaken. Persuasie, heette deze kunst. Wie haar niet beheerste, kon de Republiek niet besturen.¹²

Veel hing ook af van de overtuigingskracht en de inventiviteit van de gezanten en vooral van de politieke situatie ter plaatse. Dikwijls was er sprake van factiestrijd, en dan werd door de Staten-Generaal doorgaans steun verleend aan de factie die het meest aansloot bij hun politiek, of die de meeste kansen bood voor de verwezenlijking ervan. Niet formeel-juridische, maar machtspolitieke overwegingen bepaalden dus de gang van zaken.¹³ Wanneer ‘persuasie’ niet tot een oplossing leidde, kon door de Staten-Generaal executie worden toegepast, een zelden gebruikt paardenmiddel waarbij het weerspannige gewest gedwongen werd met inlegering van soldaten. In 1599 werd dit toegepast in Groningen. Hoewel het doel toen werd bereikt, waren de Groningers – zoals in de jaren daarna bleek – zeker niet meegaander geworden.¹⁴ Door Van Deursen werd het de hardste executie genoemd die in de kronieken van de Republiek staat opgetekend.¹⁵

Friesland schijnt echter een nog hardere noot geweest te zijn om te kraken.¹⁶

12 Van Deursen, ‘De Republiek’, 18; vgl. dez., ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid’, 138 en *De last van veel geluk*, 140.

13 Van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid’.

14 ’t Hart, *Making*, 135, 146, 195; Israel, *De Republiek* I, 318.

15 Van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid’, 149. Van Deursen bepaalde zich echter in zijn beschouwing tot de periode tot 1618; *ibidem*, 153. Zie ook Thomassen, *Instrumenten*, 142-143.

16 Van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid’, 146; ’t Hart, *Making*, 146.

Schijnt, want van de intergewestelijke verhoudingen tijdens de Republiek, dus van het functioneren van de statenbond, weten we eigenlijk nog maar vrij weinig. Er hebben in de eerste decennia van de zeventiende eeuw talloze bezendingen vanwege de Staten-Generaal naar Leeuwarden plaatsgevonden, steeds zonder resultaat. De komst van de leden van de Raad van State naar Leeuwarden in januari 1637 was op zich niet bijzonder, wél – voor zover we dat kunnen beoordelen – het feit dat de Raad formeel *en corps* werd gestuurd. Ook de duur en de intensiteit van de bezending kan als uitzonderlijk worden beschouwd. Bij de Friezen leek het een schier onmogelijke opgave om doel en middel van het bondgenootschap met elkaar in overeenstemming te brengen. Het geduld van de bondgenoten was in 1637 ten einde; er moesten nu eindelijk bij dit meest weerspannige gewest van de Republiek spijkers met koppen worden geslagen, anders, zo brachten de leden van de Raad in Leeuwarden naar voren, zou aan de andere gewesten het verkeerde voorbeeld gegeven kunnen worden. Waarom zouden zij wél betalen, wanneer Friesland jaar in jaar uit in gebreke bleef? En dan zou de Republiek in gevaar komen.

Zeegewest

De gewesten waren in de Unie van Utrecht gaan samenwerken en zouden daarna nog lang bijeen blijven omdat ze samen één vijand hadden. Wanneer we de verhouding van Friesland tot de andere gewesten toespitsen op die tot Holland als het rijkste en meest dominante gewest, hadden beide nog een ander gezamenlijk belang. Friesland behoorde met Holland en Zeeland tot de zogenaamde zeegewesten, en die hadden bij het besteden van de belastinggelden die voor de Generaliteit werden opgebracht, vaak andere prioriteiten dan landgewesten als Gelderland en Overijssel. De zeegewesten, met hun grote belangen in handel en scheepvaart, gaven meestal de voorkeur aan het onderhouden en versterken van de vloot, terwijl de minder rijke landgewesten voor hun defensie meer belang hadden bij een sterk leger en goed onderhouden vestingen.¹⁷ Juist op het moment dat de Raad van State naar Friesland kwam waren de zee- en landgewesten het op dit punt nogal oneens.¹⁸

Dat Friesland tot de typische zeegewesten behoorde, behoeft enige nadere toelichting. Vanaf de late zestiende eeuw kreeg de Friese economie een sterke impuls door ontwikkelingen die aan de overzijde van de Zuiderzee plaatsvonden. Sinds ongeveer 1590, met het aanbreken van de Gouden Eeuw, oriënteerde Friesland zich in toenemende mate op Holland en Amsterdam. Friesland profiteerde in de zeventiende eeuw sterk van de Hollandse voorspoed door de aanzuigingskracht van de Amsterdamse stapelmarkt en de werkgelegenheid die deze bood. Veel Friese schip-

¹⁷ Zie onder meer Bartstra, *Vlootherstel*, 1-40.

¹⁸ Groenveld e.a., *De Tachtigjarige oorlog*, 267.

pers voeren bijvoorbeeld in opdracht van Amsterdamse reders. Met de druk bevaaren Zuiderzee als verbindingsweg maakten de Friese steden deel uit van de belangrijke Noordwest-Europese economische zone waarvan Holland het centrum vormde. Niet alleen de Friese havensteden, ook de steden en vlekken in het binnenland, die met elkaar verbonden waren door een netwerk van beurtveren, maakten deel uit van dit verkeerssysteem. Wekelijks vertrokken bijvoorbeeld zeker veertig beurtschepen met een bestemming in Holland.

Daar kwam nog bij dat de Friese boeren zich, evenals hun Hollandse collega's, steeds meer richtten op de commerciële landbouw, dus op de verbouw van handelsgewassen en op de markt gerichte voortbrenging van veeteeltproducten. Dit werd mogelijk gemaakt door de vruchtbare bodem – reeds in de middeleeuwen behoorde Friesland tot de rijkste landbouwgebieden van Europa – en de aanvoer van goedkoop graan uit het Oostzeegebied.¹⁹ Kortom, de bloei van handel en nijverheid in de Gouden Eeuw zou onmogelijk zijn geweest zonder de welvaart in de landbouw en de wisselwerking tussen de agrarische en de stedelijke economie in de vruchtbare kleistreken van het noorden, westen en zuidwesten van de Republiek.²⁰

Een ander belangrijk verschil tussen de zee- en landgewesten betreft de mate van bevolkingsgroei en verstedelijking. In de periode van 1570 tot 1647 nam het totale inwonertal van negen belangrijke steden in de landgewesten enigszins af, van 127.000 naar 122.000.²¹ Dit staat in schril contrast met de ontwikkeling in de zeegebieden. Telden de elf grootste steden in Holland en Zeeland in 1570 nog maar 130.500 inwoners, in 1647 was hun gezamenlijke inwonertal gestegen tot 411.000.²² Amsterdam, de grootste stad, groeide het sterkst: van 30.000 naar 140.000. Ook in Friesland ging de economische bloei gepaard met een sterke bevolkingsgroei en verstedelijking. Hier verdubbelde tijdens de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw de bevolking van circa 75.000 tot 150.000 inwoners, een groei vergelijkbaar met die in Holland. Deze groei is voor het grootste deel op het conto van de Friese steden te schrijven. In het begin van de zestiende eeuw woonde minder dan één op de vijf Friezen in een van de elf steden, anderhalve eeuw later was dat één op de drie. Leeuwarden bijvoorbeeld, Frieslands grootste stad, telde in 1511 ongeveer 4.000 inwoners, tegen 15.000 omstreeks 1650. Daarmee had het gewest een voor Europese begrippen uitzonderlijk hoge urbanisatiegraad bereikt. In zekere zin was de urbanisatie nog groter. In 1511 kwamen buiten de elf steden niet-agrarische nederzettingen nauwelijks voor. Omstreeks 1650 daarentegen waren er tal van 'vlekken' ontstaan, nederzettingen met veel handel, nijverheid en andere ste-

19 Zie onder meer J. de Vries, 'Economische ontwikkeling', i.h.b. 154 en Nijboer, 'Openen en sluiten', i.h.b. 166-171.

20 Dat is de these van Jan de Vries in *The Dutch Rural Economy*.

21 Te weten Utrecht, Groningen, Maastricht, 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Zwolle, Deventer, Kampen en Zutphen; Israel, *De Republiek* I, 366; vgl. De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 83-95.

22 Te weten Amsterdam, Leiden, Haarlem, Middelburg, Rotterdam, Delft, Enkhuizen, Dordrecht, Den Haag, Hoorn en Gouda; Israel, *De Republiek* I, 362; vgl. De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 83-95.

delijke functies, die zichzelf soms als een stad bestuurden maar formeel geen stadsrecht hadden. Sommige van deze plaatsen, zoals Makkum, Kollum, Joure, Heerenveen, Lemmer, Balk en Woudsend, waren volkrijker dan de kleinste steden.²³ Jan de Vries schat het totale inwonertal van de vijftien grootste vlekken voor het midden van de zeventiende eeuw op ongeveer 20.000. Wanneer ook deze 'burgers' worden meegerekend, woonde zelfs 46% van de Friezen in niet-agrarische nederzettingen.²⁴

Desondanks bleef het verschil tussen Holland en Friesland groot. Hoewel Friesland in economisch opzicht veel gemeen had met Holland en beider economieën nauw met elkaar waren vervlochten, nam de Friese economie toch nooit zo'n hoge vlucht als die van Holland. De Friese welvaart was vooral gebaseerd op de gespecialiseerde en op de markt gerichte landbouw en veeteelt, en minder op handel, vrachtwagen of industriële ondernemingen, waar het grote geld werd verdiend. Dat Holland 58% van de Generaliteitslasten betaalde en Friesland als tweede gewest slechts 12% is wat dat betreft veelzeggend genoeg. Een en ander maakte het vroeg zeventiende-eeuwse Friesland echter nog niet een tot perifeer gelegen gebied. Integendeel, het maakte een integrerend deel uit van het belangrijkste economische kerngebied van de Republiek en van Noordwest-Europa, en op die schaal was van ligging in een periferie geen sprake.²⁵ De Gouden Eeuw gold dus voor Holland én voor Friesland. En zeker voor zowel de welvarende Friese boeren en grondeigenaars als de rijk geworden kooplieden uit de steden. Zij lieten zich, zoals we nog zullen zien, zelfbewust en trots op hun vrijheid op de Friese Landdag gelden.

Friese Vrijheid

Door de gemeenschappelijke strijd tegen Filips II én door gedeelde economische belangen voer Friesland vaak dezelfde koers als Holland. Vaak, maar niet altijd, want wanneer de Friese belangen niet overeenkwamen met die van Holland, mochten de Friezen graag op eigen bestek varen. En dat kwam nogal eens voor, waardoor zij nu en dan behoorlijk in het vaarwater van hun bondgenoot verzeild raakten. Soms leken zij zelfs op een gevaarlijke ramkoers aan te sturen. Gevaarlijk, vanwege de nog steeds penibele oorlogssituatie. Daarbij was zeker ook sprake van naijver op de enorme economische macht en daarmee op het politieke overwicht van Holland, van zelfbewustheid en eigengereidheid. Maar ook de andere kleinere gewesten liepen niet altijd in de pas met hun machtigste bondgenoot. In het Friese geval zijn echter enkele bijzondere omstandigheden aan te wijzen, waardoor Friesland als het *enfant terrible* van het bondgenootschap ging gelden. Deze nogal uit-

²³ Zie voor Joure: Spanninga, 'Ghewassen tot een vleck'.

²⁴ De Vries, 'Economische ontwikkeling', 147.

²⁵ De Vries, 'Economische ontwikkeling', 154.

eenlopende omstandigheden (op geografisch, historisch, politiek en militair-strategisch terrein) die de verhouding van Friesland tot de buitenwereld in het algemeen en tot de Unie, de Staten-Generaal en daarmee tot Holland in het bijzonder bepaalden of beïnvloedden, zullen we hier de revue laten passeren. Op sommige ervan komen we in hoofdstuk II uitvoeriger terug.

Eeuwenlang verkeerde Friesland in een betrekkelijk geografisch isolement. Slechts over zee was het goed te bereiken. Voor het besef van de Friezen lagen Holland en Utrecht overzee, en wie vanuit Friesland naar het zuiden reisde, ging via Stavoren.²⁶ De leden van de Raad van State en hun gevolg zouden in januari 1637 onder normale omstandigheden als vanzelfsprekend over de Zuiderzee naar Friesland zijn gevaren. Voor vreemde indringers was Friesland vooral vanuit het zuiden altijd moeilijk binnen te vallen geweest, en het uitrusten van een militaire expeditie over zee – we zullen er nog een veelzeggend voorbeeld van tegenkomen – was uiterst kostbaar en riskant.

Deze eiland-achtige afgelegenheid werd gedictieerd door de natuur. De kleigebieden lagen ten noordwesten van de lijn die ruwweg van Workum, Sneek, Grouw, ten oosten van Leeuwarden en ten zuiden van Dokkum naar Gerkesklooster liep, aan de Groningse grens. Daar lagen de vruchtbare bouwlanden en grazige weiden, daar was de bevolkingsdichtheid vanouds het grootst, waren de meeste dorpen te vinden, de rijkste kloosters en ook vrijwel alle steden; alleen het nietige stadje Sloten viel erbuiten. Ten zuidoosten van deze lijn lag eerst een breed, langgerekt en waterrijk gebied met venen, meren en plassen, het 'Lage Midden'. Ten slotte het zuidoosten van Friesland, met zandgronden en zelfs 's zomers slecht begaanbaar hoogveen, tot aan de grenzen van Groningen, Drenthe en Overijssel, dat evenals het Lage Midden relatief arm en dunbevolkt en qua economische structuur vergelijkbaar was met de landgewesten.²⁷ Een en ander had tot gevolg dat de rijkdom van het platteland in de zeventiende eeuw niet evenredig over de drie plattelandsdistricten Oostergo, Westergo en Zevenwouden was verdeeld (zie kaart op p. 47). De welvarende kleigebieden waren vooral te vinden in Westergo en in het noorden van Oostergo; Zevenwouden was in vergelijking veel armer en dunner bevolkt. Dat weerspiegelt zich in de huuropbrengsten van landerijen, zoals die in 1511 waren geregistreerd; een registratie die nog drie eeuwen gebruikt zou worden als grondslag voor de floerenbelasting.²⁸ Westergo betaalde met 51% het meest, gevolgd door

²⁶ Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 4.

²⁷ Zie onder meer: Knottnerus, 'Kleistreken'. De enige uitzondering hierop werd gevormd door de ongekende economische activiteit die in het midden van de zestiende eeuw ten oosten van Heerenveen was begonnen met de exploitatie van het hoogveen. Deze turfwinning maakte in het tweede en derde kwart van de zeventiende eeuw een enorme groei en bloei door, waardoor de jonge nederzetting Heerenveen in deze periode een *boomtown* van jewelste was; Gerding, *Twee eeuwen*, 136-137.

²⁸ De floeren was oorspronkelijk een gouden gulden, door de Saksische hertogen in Friesland geslagen en als munteenheid gebruikt. Toen zij in 1511 een grondbelasting invoerden, kwam die op een wisselend bedrag per gulden huur, vandaar floerenrente: *Encyclopedie van Friesland*, 291.

Oostergo met 35%. Zevenwouden stak daar met 14% vrij schamel bij af.²⁹

De bewoners van deze streken waren vrijheidslievend, onbuigzaam en wars van alle 'overherigheid'. Zo zagen zij zichzelf en zo werden zij ook door anderen gezien. De begrippen 'Fries' en 'vrij' worden nog steeds met elkaar geassocieerd. De Fries sterft gewillig voor de vrijheid – 'Phriso pro libertate mortem appetit' – gold het in de vijftiende eeuw.³⁰ Of, in een latere variant, de Friezen waren 'leaver dea as slaef' (liever dood dan slaaf). Het verhaal dat de Friese edelman Gemme van Burmania in 1555, bij de inhuldiging van Filips II in Brussel, weigerde door de knieën te gaan voor zijn wettige vorst onder het motto 'Wy Friezen knibbelje allinne foar God' (wij Friezen knielen alleen voor God) mag dan in deze vorm een later verzinzel zijn, het past heel goed bij het stereotipe (zelf)beeld van de 'stânfries' dat waarschijnlijk al veel ouder is.

Als vanzelf wordt deze vrijheidszin vaak in verband gebracht met de vrijheid die de Friezen in de middeleeuwen gewend waren geweest. In de late middeleeuwen was Friesland – we beperken ons hier tot Westerland Friesland oftewel de huidige provincie Friesland – namelijk in twee opzichten een uitzondering in West-Europa. In de eerste plaats kende het gebied geen feodale dienstbaarheid. Binnen communale, 'genossenschaftliche' verbanden wezen de grondbezitters uit hun eigen midden rechters en bestuurders aan en kozen zij hun eigen pastoors. De Friese landen waren echter geen 'boerenrepublieken', zoals lang is gedacht, met een bijna democratische bestuursstructuur en min of meer egalitaire verhoudingen tussen vrije boeren. In de laatmiddeleeuwse Friese samenleving gaven de talrijke hoofdelingen, de Friese edelen, zowel in dorpen als in steden de toon aan. Vooral in het kleigebied van Oostergo en Westergo kende vrijwel elk dorp één of zelfs meer dan één hoofdeling die er een stins of steenhuis bezat en met zijn 'onderzaten' en privé-legertje de omgeving beheerste. Deze lokale potentaten hielden elkaar in evenwicht, aangezien van een dominerend machtscentrum geen sprake was en er geen centrale instellingen voor bestuur of rechtspraak bestonden. Hun onderlinge betrekkingen werden bepaald door de regels van de vetemaatschappij, met 'eer' als een van de centrale begrippen. De vetemaatschappij ontbeerde een overheid die het rechtsmonopolie had; iedere vrije man had het recht zijn 'eer' en zijn belangen te verdedigen door geweld te gebruiken of daarmee te dreigen. Rechtsvinding ontstond door een openlijke confrontatie tussen degenen die een hooglopend meningsverschil hadden. Wanneer een van beide partijen toegaf of de vetestrijd verloor, werd na verloop van tijd een 'zoen' bereikt waarin de nieuwe krachtsverhoudingen werden vastgelegd door de overdracht van geldsommen, wat vaak werd

²⁹ Wanneer de klokslagen van de elf steden worden meegerekend (het grondgebied van de steden buiten de stadswallen), waar eveneens florenbelasting werd geheven, was de verdeling als volgt: Oostergo 32%, Westergo bijna 48%, Zevenwouden 13% en het kwartier van de Steden 7%; *Tegenwoordige Staat* II, 327-341; III, 445-465, 609-621 en *Kort en zaekelyk rapport*; vgl. Van Swinderen, *De oorsprong*, 123-128.

³⁰ Aeneas Sylvius Piccolomini (1478), zie Waterbolk, *Twee eeuwen*, 149.

gevolgd door een huwelijk bij wijze van bekrachtiging. Van dit veterecht konden alleen de machtigsten gebruik maken, en in de praktijk waren dat de edelen, die zich als veteleiders door verwanten en andere ‘vrienden’ als vetehelpers konden laten bijstaan. In de omringende gewesten, zoals Holland, was het vetewezen ook geen onbekend verschijnsel geweest, maar daar had het zijn functie verloren door de geleidelijke ontwikkeling van de grafelijkheid tot een centraal bestuur.³¹

Het tweede kenmerk van de Friese Vrijheid ligt nu nogal voor de hand: Friesland was in de late middeleeuwen niet onderworpen aan een landsheer. Reeds in de tweede helft van de dertiende eeuw genoten de Friezen een grote mate van zelfbestuur, maar het tijdperk van de Friese Vrijheid begon voor Westerlauwers Friesland pas echt in 1345, toen de Hollandse graaf Willem IV zijn aanspraken op Friesland daadwerkelijk wilde laten gelden en een ridderleger inscheepte – een kostbare onderneming – om bij Stavoren te landen. Het invasieleger werd echter verpletterend verslagen en de graaf sneuvelde. Deze slag – beter bekend als de ‘slag bij Warns’ – was een belangrijk keerpunt in de Friese geschiedenis. Het werd voor de Friezen een symbool van de Friese vrijheidsstrijd, en voor de Hollanders van de Friese ongehoorzaamheid en rebellie. Nadien bleven de Friezen anderhalve eeuw vrij van een effectief landsheerlijk gezag. Friesland viel rechtstreeks onder het Heilige Roomse Rijk en gold met andere woorden als rijksonmiddellijk, al liet de Hollandse graaf zijn aanspraken op Friesland niet varen. Voor de Hollanders waren de Friezen sindsdien barbaren, die geen deel uitmaakten van de in hun ogen vanzelfsprekende en door God gegeven hiërarchie van de feodale wereld en zich als ‘gens sans loi et sans foi’ (wetteloze en trouweloze mensen) op goddeloze wijze onttrokken aan het gezag van hun wettige heersers.³² Van hun kant hadden de Friezen een afkeer van Hollanders.³³

Met de komst van hertog Albrecht van Saksen naar Friesland en diens aannemen van de landsheerlijkheid in 1498 kwam aan deze vrijheid een abrupt einde. Daarna bleef de herinnering aan de oude Friese Vrijheid echter bestaan; voor veel Friezen was de teloorgang van hun vrijheid een traumatische ervaring.³⁴ De herinnering verbleekte niet nadat in 1515 de heerschappij was overgenomen door Karel V. Zowel onder de hertogen van Saksen als onder Karel V – we komen er in het volgende hoofdstuk uitvoerig op terug – toonden de Friezen zich dan ook allesbehalve volgzaam onderdanen. Wanneer getracht werd de Friezen financiële verplichtingen op te leggen, kwamen zij in opstand of gebruikten zij de geldnood van de landsheer als wisselgeld in hun streven zoveel mogelijk ‘vrijheden’ oftewel privileges in stand te houden of terug te winnen. In het tijdperk van Karel V was Friesland aldus een ge-

31 Noomen, ‘Friese vetemaatschappij’. In Gelderland en Overijssel bleef ‘eergeweld’ nog wel tot in de zeventiende eeuw bestaan; Gietman, ‘Eer en geweld’ en *Republiek van adel*, 187 vv.

32 Mol, ‘Graaf Willem IV’, 94; Verbij-Schillings, ‘Het beeld’ en ‘Vanuit Hollands perspectief’.

33 Vries, ‘Friesland in de Habsburgse tijd’, 134.

34 Dat gold in elk geval voor Jancko Douwama, zie: Kist, ‘Friese Vrijheid’ en Kist en Wind, *Een man van eer*.

ducht struikelblok in het streven om een centraal gezag in de Nederlanden te vestigen.³⁵ In dit opzicht was zeker sprake van continuïteit tussen de landsheerlijke tijd en de eerste decennia na de Opstand.

Tijdens de regeerperiode van Karel V waren alle gewesten, die zich later zouden verenigen onder de Unie van Utrecht, onder diens heerschappij gekomen. Holland en Zeeland behoorden samen met Brabant en Vlaanderen tot de zogenoemde patriomoniale gewesten, dus tot de gewesten die vanouds tot de Bourgondische en Habsburgse erflanden behoorden en die Karel V in 1506 van zijn vader Filips de Schone had geërfd. De overige gewesten werden later verworven: Friesland in 1515, Utrecht en het Oversticht (Overijssel) in 1528, Stad en Lande en Drenthe in 1536 en Gelderland in 1543. Deze gewesten verschilden niet alleen wat betreft het tijdstip waarop zij in het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex waren opgenomen en sindsdien in aanraking waren gekomen met de centralisatiepolitiek vanuit Brussel, maar ook op andere fronten. Holland bijvoorbeeld, was sinds jaar en dag een graafschap met een feodale structuur, terwijl in Friesland zoals gezegd in de veertiende en vijftiende eeuw geen landsheer enig daadwerkelijk gezag had kunnen uitoefenen en feodale dienstbaarheid er onbekend was. Van alle Nederlandse gewesten, die Karel V uiteindelijk onder zijn gezag wist te brengen, had Friesland ongetwijfeld de minste ervaring met een landsheerlijk bestuur. Het effect daarvan, versterkt door de collectieve en geïdealiseerde herinnering aan de Friese Vrijheid, deed zich in de eerste decennia na de Opstand nog gevoelen.

Een ander gevolg van het Friese vrijheidsstreven in de zeventiende eeuw – en tevens een verdere complicerende factor in de verhouding van Friesland tot de Staten-Generaal en Holland – betreft het stadhouderschap. In de landsheerlijke tijd was de stadhouder de plaatsvervanger van de vorst, vaak in meerdere gewesten; Friesland, Groningen en Drenthe bijvoorbeeld hadden dikwijls dezelfde stadhouder. Nadat Filips II door de opstandige gewesten als vorst was afgezet, bleef het ambt gehandhaafd. De stadhouder werd voortaan benoemd door de Staten van de gewesten, hoewel hij enkele belangrijke prerogatieven behield; we komen hier uitgebreid op terug. Friesland heeft er lange tijd bewust naar gestreefd – en tot 1748 met succes – een eigen, in Leeuwarden residerende stadhouder te hebben, samen met Groningen en Drenthe. Deze deelden dit Friese streven overigens niet altijd, omdat ze de dominante positie die Friesland zeker in de eerste decennia na het begin van de Opstand in de noordelijke gewesten innam, niet altijd voetstoots konden accepteren. Uiteraard was het de bedoeling van de Friezen om met een eigen stadhouder een tegenwicht te bieden tegen de overheersende positie van Holland in de Republiek en het militair-strategische belang van de provincie veilig te stellen. Hoe zou immers een Hollandse stadhouder het Friese belang, dat niet altijd met het Hollandse strookte, vanuit Den Haag kunnen behartigen? Aldus was een ‘eigen’

35 Theissen, *Centraal gezag*, passim; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 14-42.

stadhouder, dat wil zeggen een andere stadhouder dan die van Holland, een garantie voor en een symbool van de Friese autonomie.

Willem van Oranje, de leider van de Opstand, was stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en sedert 1580 ook van Friesland. Na zijn overlijden in 1584 koos Friesland niet, zoals Holland, voor diens zoon Maurits, maar voor Maurits' volle neef Willem Lodewijk van Nassau, die reeds in 1583 plaatsvervanger voor zijn oom in Friesland was geworden. Willem Lodewijk werd in de jaren tussen 1584 en 1595 tevens stadhouder van Stad en Lande van Groningen en van Drenthe. Na zijn overlijden in 1620 koos Friesland opnieuw niet voor Maurits – die wel stadhouder werd van Groningen en Drenthe – maar voor Willem Lodewijks jongere broer Ernst Casimir van Nassau-Dietz.³⁶ Nadat deze in 1632 gesneuveld was, viel de keus van de Friese Staten ten derde male niet op de Hollandse stadhouder, Maurits' broer Frederik Hendrik van Oranje, maar op Ernst Casimirs zoon, de jonge Hendrik Casimir van Nassau. Opnieuw kozen Groningen en Drenthe na de dood van Hendrik Casimir voor de Hollandse stadhouder, Frederik Hendrik. Deze viste in 1640, toen Hendrik Casimir eveneens de dood vond op het slagveld, voor Friesland opnieuw achter het net, want de Staten van Friesland gaven de voorkeur aan Willem Frederik van Nassau, jongere broer van wijlen de Friese stadhouder. Pas halverwege de achttiende eeuw zouden de stadhouderschappen van de zeven gewesten door één en dezelfde persoon bekleed worden, namelijk door Willem IV, nazaat van zowel Ernst Casimir als (in vrouwelijke lijn) van Frederik Hendrik.

Ruggespraak

Na de Opstand en de afzetting van Karels zoon Filips II ontstond een nog belangrijker en niet eerderesignaleerd verschil tussen Friesland en de overige in de Unie van Utrecht verenigde gewesten. Een verschil dat alles te maken heeft met het 'nieuwe' staatsbestel, dat door de Opstand was ontstaan. Niet dat er allerlei nieuwigheden werden doorgevoerd, integendeel, want het belangrijkste motief van de Opstand was immers gelegen in het behoud van de eigen vrijheden en privileges, niet die van individuele onderdanen, maar die van corporaties als gewesten en steden; de bestaande gewestelijke en lokale instituties werden dan ook als onaantastbaar beschouwd. Eén van de meest revolutionaire aspecten van de Opstand was echter dat een éénhoofdig gezag vervangen werd door een veelhoofdig gezag.³⁷ Met het verdwijnen van de landsheer kwam het eigenlijke gezag te berusten bij de Staten van de verschillende gewesten en raakte de macht sterk verdeeld. Met andere woorden: een *top down*-structuur werd vervangen door een meer representatieve en particularis-

³⁶ Na de dood van Maurits in 1625 werd Ernst Casimir alsnog stadhouder van Groningen en Drenthe.

³⁷ Tevens werd een dualistisch staatsbestel (stadhouder en Hof versus Staten) vervangen door een monistisch (de Staten werden zowel 'regering' als soevereine 'volksvertegenwoordiging'), zie p. 92-93.

tische *bottom up*-structuur.³⁸ Dat gold op generaliteitsniveau, waar de zeven gewesten, althans formeel, nu gezamenlijk de dienst uitmaakten, maar nog meer op gewestelijk niveau. De stemmingen in de Staten van de verschillende gewesten werden namelijk bepaald door de verhoudingen en opinies van hun stemhebbende leden. Daarbij was de speelruimte tussen de Staten en hun stemhebbende leden geringer dan die tussen de Staten-Generaal en de gewestelijke Staten.³⁹ Die afhankelijkheid en daarmee het *bottom up*-karakter van het staatsbestel kwam tot uiting in de bindende last en de verplichting tot ruggespraak die de afgevaardigden of gedeputeerden van veel – maar niet van alle – leden van hun committenten of ‘principalen’ meekregen. Dit stelsel van last en ruggespraak voorkwam enerzijds elke concentratie van macht, maar was er anderzijds de belangrijkste oorzaak van dat de besluitvorming in de Republiek vaak zo traag verliep. In geen enkel gewest was de macht zo verdeeld als in Friesland en ook nergens vormden last en ruggespraak zo’n belemmering voor de besluitvorming. Deze constatering behoeft een nadere toelichting.

In de meeste Staten- of Standenvergaderingen van de Republiek waren twee standen vertegenwoordigd: de ridderschap en de steden. De stand van de geestelijkheid was met de Opstand overal – behalve in Utrecht⁴⁰ – verdwenen. In vier gewesten, Gelderland, Friesland, Groningen en Drenthe, was de vertegenwoordiging door middel van stemhebbende leden als het ware ‘getrapt’, aangezien de stemhebbende leden op de Statenvergadering op hun beurt stemhebbende leden hadden (zie tabel 1). In Friesland was de Statenvergadering, zoals we zullen zien, verdeeld in vier Kamers, drie voor de volmachten van de in totaal dertig grietenijen ten plattelande en één voor die van de elf steden.⁴¹ Over het algemeen waren de vertegenwoordigers van de steden wel en die van de ridderschap – die werden geacht het platteland te representeren – niet aan last en ruggespraak gebonden. De edelen verschenen op de Statenvergadering namelijk *jure suo*, krachtens persoonlijk recht. In de Staten van Holland bijvoorbeeld werden negentien stemmen uitgebracht (of eigenlijk meningen uitgesproken): één voor de Ridderschap en achttien voor elke stad die het recht had gedeputeerden af te vaardigen, de stemhebbende steden. De gedeputeerden van de steden waren aan strikte last en ruggespraak gebonden. Belangrijke kwesties kwamen dus niet alleen aan de orde in de Staten, maar ook op de stadhuisen van steden als Amsterdam, Enkhuizen, Leiden en Haarlem. De Staten van Holland vormden daarmee voornamelijk een vergadering van afgevaardigden van de steden, ‘die aan regering en bestuur leiding gaven in overleg met en op instructie van de stadsbesturen’.⁴² In Overijssel, om een tweede voorbeeld te noemen,

38 Vóór de Opstand hadden de Staten al een representatieve functie gehad; zie p. 94.

39 De Bruin, *Geheimhouding*, 151; Fockema Andreae, ‘Staats- en rechtsleven’, 68.

40 Fockema Andreae, *Nederlandse staat*, 56.

41 Groenveld spreekt wat dit betreft van een Oost- en een West-Nederlands model, waarbij het Oost-Nederlandse zich onderscheidde door een opbouw in kwartieren; Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 13.

42 Israel, *De Republiek I*, 307.

Tabel 1 Stemhebbende leden van de Statenvergaderingen in de Republiek

Gewest	Stemhebbende leden ter Statenvergadering		Stemhebbende leden van de leden ter Statenvergadering		Gehouden aan last en ruggespraak
		Aantal stemmen		Aantal stemmen	
Gelderland	Nijmegen	1	ridderschap steden	1	nee ja?
	Arnhem	1	ridderschap steden	1	nee ja?
	Zutphen	1	ridderschap steden	1	nee ja?
Holland	Ridderschap	1			nee
	Steden	18			ja
Zeeland	Eerste Edele	1			nee
	Steden	6			ja
Utrecht	Geëligeerden	1			nee
	Ridderschap	1			nee
	Steden	1			ja
Friesland	Oostergo	1	grietenijen	11	ja
	Westergo	1	grietenijen	9	ja
	Zevenwouden	1	grietenijen	10	ja
	Steden	1	steden	11	ja
Overijssel	Ridderschap	1			nee
	Steden	1			ja
Groningen	Stad	1	(onderkwartieren*)	(9)	nee
	Ommelanden	1			nee
Drenthe	Ridderschap	1 (3)	dingspelen en		nee
	Eigenerfden	2 (6)	kerspelen		ja?

* De verdeling in onderkwartieren werd pas in 1659 bepaald.

was het platteland in de Staten vertegenwoordigd door de ridderschap, bestaande uit de eigenaren van de ruim honderd havezaten in de drie kwartieren Vollenhove, Salland en Twente, die samen evenveel gewicht hadden als de steden Deventer, Kampen en Zwolle. De gedeputeerden van de steden dienden evenals hun Hollandse confraters van tijd tot tijd ruggespraak te houden, maar bij de edelen was hiervan geen sprake, omdat zij in eigen recht compareerden. De vraag wanneer er sprake was van een meerderheid onder de drie kwartieren van de ridderschap en de drie steden heeft in dit gewest altijd voor veel commotie gezorgd.⁴³

43 Groenveld, *Evidente factiën*, 53-57, Streng, 'Le métier du noble', 50, Streng, 'Stemme in staat', 342 vv. en Streng, 'Bussemaker', 38-39.

De drie noordelijke gewesten vormden een afwijking op dit patroon doordat hier ook de niet-adellijke plattelandsbevolking vertegenwoordigd was.⁴⁴ Op de Statenvergadering van Stad en Lande van Groningen brachten Stad en Ommelanden elk een stem uit, wat door de rivaliteit tussen beide leden vaak tot gevolg had dat de stemmen staakten, met alle gevolgen van dien voor de bestuurbaarheid van het gewest. Op de Landdag verscheen voor de Stad het gehele stadsbestuur, een unicum in de Republiek.⁴⁵ Voor de Ommelanden werden in eigen recht jonkers (edelen), hoofdelingen en eigenerfden toegelaten. Zij dienden – de twee eerstgenoemden in hun hoedanigheid van eigenerfde – een behuisde heerd van ten minste 30 grazen (circa 15 hectare) in eigendom te hebben ter waarde van duizend Emdergulden. In de kerspels (144 in totaal) waar geen eigenerfden gevonden werden die aan de vereisten konden voldoen, werden door de overige eigenaren van dertig grazen volmachten gekozen. Elke comparant op de Landdag had het recht één stem uit te brengen. Kerspelen die door volmachten werden vertegenwoordigd, brachten één stem uit. Hoewel ruim tweehonderd personen het recht hadden op de Ommelander Landdag te verschijnen, waren in de praktijk slechts enkele tientallen of zelfs nog minder aanwezig. Dit hield uiteraard verband met de enorme machtsontplooiing van de Ommelander adel in de zeventiende eeuw.⁴⁶

Op de Landdag van het Landschap Drenthe hadden volgens uitspraak van de Staten-Generaal van 1603 de edelen één en de eigenerfden twee stemmen. Alle volwassen en gereformeerde edelen, die eigenaar waren van één van de zestien (sinds 1698 achttien) Drentse havezaten, hadden het recht op de Landdag te verschijnen. De stem van de Ridderschap werd bepaald door de meerderheid van de aanwezige edelen. Ook de eigenerfden konden als vanouds in eigen recht compareren, maar na 1603, toen de Landdag een heuse standenvertegenwoordiging werd, kon elke ‘gekwalificeerde’ eigenerfde slechts worden toegelaten ‘om te horen en te zien’, waardoor van dit recht al gauw zelden gebruik werd gemaakt. Uiteindelijk waren het de – naar Drentse maatstaven – gezeten boeren in de buurschappen die de stemming van het lid van de Eigenerfden bepaalden.⁴⁷ Er was weliswaar sprake van machtsconcentratie en oligarchie, maar de volmachten konden de belangen van de buur-

44 Zie over de eigenerfden in de noordelijke kustgewesten onder meer: Feenstra en Oudman, *Een vergeten plattelandselite*, 18-20.

45 Hoewel de gehele zittende Raad (vier burgemeesters en twaalf raadsheren) zitting had op de Landdag, vond veelvuldig ruggespraak plaats met de Oudraad; De Bruin, *Geheimhouding*, 195.

46 Formsma, ‘Jonkers en boeren’, Formsma, ‘Staatsinstellingen’; De Bruin, *Geheimhouding*, 194 vv.; Feenstra, *Adel*, hoofdstukken IV en V.

47 Aan de basis van de vertegenwoordiging van de eigenerfden stonden de ongeveer 120 buurschappen, waar de eigenaren van de erven het stemrecht uitoefenden. Omstreeks 1630 waren er in totaal 600 à 750 erven, die een bepaalde waarde vertegenwoordigden of oppervlakte hadden. Meerdere buurschappen vormden samen een kerspel, 37 in totaal. De kerspelen vaardigden volmachten af naar de zes dingspelen waarin het Landschap was verdeeld. De stem van een dingspel werd bepaald bij meerderheid van kerspelen en de stemmen van de dingspelen werden verrekend tot de twee stemmen van de eigenerfden op de Landdag. Hoe het met de last en ruggespraak van deze volmachten gesteld was, is niet duidelijk; zie de volgende noot.

schappen nooit uit het oog verliezen. Een fundamentele gespletenheid en daarmee verlamming van het staatsbestel zoals in Overijssel en Stad en Lande was in dit gewest zonder stedenvertegenwoordiging nooit aan de orde, wel een voor de Republiek niet ongebruikelijke factiestrijd om de ambten.⁴⁸

In Friesland was het electoraat nog aanmerkelijk talrijker dan in Groningen en Drenthe. Vanaf de ongekend brede representatieve basis gerekend hadden duizenden grondeigenaren en -gebruikers, honderden dorpen, tientallen steden en grietenijen (plattelandsdistricten) en vier kwartieren een stem in het kapittel. Op het eerste gezicht lijkt dit een complex geheel, vergelijkbaar met de situatie in bijvoorbeeld Gelderland, Utrecht, Drenthe of Stad en Lande, waar het bestel zeker voor buitenstaanders vrij ondoorgroendelijk was. In werkelijkheid vertoonde het Friese staatsbestel – zowel ten aanzien van de staatsinrichting in het algemeen als de stemhebbende leden in het bijzonder – van alle gewesten de meeste homogeniteit.⁴⁹ Bovendien, maar dat terzijde, was in geen enkel gewest het justitieapparaat zo sterk gecentraliseerd en de rechtspraak zo uniform als in Friesland.⁵⁰

Op de Landdag, zoals de vergadering van de Staten van Friesland werd genoemd, werden vier stemmen uitgebracht: drie door de plattelandskwartieren Oostergo, Westergo en Zevenwouden en één door de Steden (zie kaart op p. 47). De Staten (of standen) van deze kwartieren vergaderden – behalve bij de jaarlijkse opening – onder normale omstandigheden nooit plenair, maar altijd in hun eigen vergaderruimte op het Landschapshuis aan de Turfmarkt in Leeuwarden. In de Kamers van de plattelandskwartieren had elke grietenij één stem (Oostergo telde elf, Westergo negen en Zevenwouden tien grietenijen). Elke grietenij vaardigde sinds het begin van de Opstand jaarlijks twee volmachten naar de Landdag af, een edelman en een eigenerfde.⁵¹ Samen brachten zij de stem van de grietenij uit, of bij onderlinge onenigheid elk een halve stem.⁵² Zij werden gekozen door de ‘ingezetenen’ van hun grietenijen, dat wil zeggen door de eigenaren of de pachtboeren van de circa 10.000 stemgerechtigde ‘plaatsen’, voor het grootste gedeelte bestaande uit boerderijen (een ‘pleats’ is in het Fries nog steeds de benaming voor een boerderij). Daarbij was niet de meerderheid van stemmen in de grietenij, maar de meerderheid van stemmen in de meerderheid van dorpen doorslaggevend. Hoewel het aantal dorpen per grietenij en het aantal stemmen per dorp vrij sterk varieerde (zie tabel 2), maakte dat geen verschil. Zowel de edelman als de eigenerfde werd gekozen door alle ‘inge-

48 Smit, *Bestuursinstellingen*, hoofdstuk 2; Heringa, ‘Zelfstandig gewest’, 398-402 en 408-410.

49 Fockema Andreae, *Nederlandse staat*, 58; De Bruin, *Geheimhouding*, 173.

50 Zie o.m. Huussen, *Veroordeeld in Friesland*, 3-4, 41.

51 Ook in Friesland had elke hoofdeling of edelman, eigenerfde boer of zelfs pachtboer vóór de Opstand het recht om op de Landdag te verschijnen, vergelijkbaar met de situatie in de Ommelanden en Drenthe, maar reeds in het begin van de Opstand was het gebruik in zwang gekomen dat elke grietenij slechts twee volmachten kon afvaardigen, een edelman en een eigenerfde; zie p. 94.

52 Een grietenij mocht meer dan twee volmachten afvaardigen, maar zij konden samen niet meer dan twee halve stemmen uitbrengen.

Afb. 1 Friesland ten tijde van de Republiek met de indeling in kwartieren, grietenijen en steden.

zetenen', edelen en niet-edelen, zodat van een eigenlijke standenvertegenwoordiging geen sprake was.

Kortom, op de Landdag gold de meerderheid van kwartieren, behalve bij belangrijke beslissingen. In de plattelandskwartieren (drie in totaal) gold de meerderheid van grietenijen of volmachten (dertig of zestig in totaal), in een grietenij de meerderheid van dorpen (344 in totaal) en in een dorp de meerderheid van stemmen (cir-

Tabel 2 Aantal stemmen en dorpen per grietenij, 1640

<i>grietenij</i>	<i>aantal stemmen</i>	<i>aantal dorpen</i>	<i>aant. stemmen kleinste dorp(en)</i>	<i>aant. stemmen grootste dorp(en)</i>
Leeuwarderadeel*	398,5	14	7	53
Ferwerderadeel	300,5	11	8	83
Westdongeradeel**	276,5	14	5	40
Oostdongeradeel	321	13	7	57
Kollumerland	469	7	28	192
Achtkarspelen	300	8	5	62
Dantumadeel	279	12	9	40
Tietjerksteradeel	421,5	15	8	60
Smallingerland	224	7	15	62
Idaarderadeel	215	8	7	71
Rauwerderhem	137	6	14	39
Oostergo	3342	115	113	759
Menaldumadeel	347	13	5	68
Franekeradeel	222	11	9	56
Barradeel	223	9	9	40
Baarderadeel	315	15	7	41
Hennaarderadeel	255	12	8	52
Wonseradeel	658	29	5	63
Wymbritseradeel	577,25	28	8	54
Hemelumer Oldeferd	627	9	15	210
Het Bildt	89	3	24	39
Westergo	3313,25	129	90	623
Utingeradeel	231	6	19	84
Engwirden	101	4	20	30
Doniawerstal	408	14	11	54
Haskerland	230	7	19	60
Schoterland	338	14	9	37
Lemsterland	239	5	17	48
Opsterland	346,5	13	9,5	45
Gaasterland	327	7	15	63
Ooststellingwerf	317	10	12	57
Weststellingwerf	798	20	16	69
Zevenwouden	3335,5	100	147,5	547
Totaal	9990,75	344	350,5	1929

* Inclusief de dorpen Finkum (31 stemmen) en Swichum (12 stemmen) en 106,5 stemmen in tien overige dorpen, die voor het eerst in het stemkohier van 1698 opgenomen werden.

** Idem 61 stemmen in een twaalfal dorpen.

Bron: Stemkohieren 1640-1698.

ca 10.000 in totaal). Gemakshalve schetsen we hier de situatie zoals die in het midden van de zeventiende eeuw uitgekristalliseerd was. Stemrecht, stemprocedures en dergelijke waren, zeker tot omstreeks 1640 en in elk geval op het platteland, vrijwel niet gereguleerd, en gebaseerd op gewoonrecht. Bovendien waren de gebruiken tot aan de invoering van het stemreglement in 1640 niet in alle grietenijen gelijk. Op deze materie komen we in hoofdstuk 2 uitgebreid terug.

De steden, elf in getal, brachten dus slechts één van de vier stemmen op de Landdag uit. Daarmee was hun zeggenschap kleiner dan in welk gewest dan ook, terwijl Friesland, zoals we hebben gezien, na Holland toch het meest verstedelijkte gewest was. In elke stad werden jaarlijks twee volmachten gekozen, een uit de magistraat en een uit de gezworen gemeente of vroedschap. In de Kamer van de Steden werden elf stemmen uitgebracht, voor elke stad één, ongeacht het nogal uiteenlopende aantal inwoners,⁵³ en men besloot met meerderheid van stemmen.

De volmachten werden in principe, de benaming ‘volmacht’ zegt eigenlijk al genoeg, zonder last (met ‘volkomen last’) en zonder verplichting tot ruggespraak gekozen en afgevaardigd. In de uitschrijving van de Landdag, die het Hof op ordonnantie van de stadhouder op 30 juli 1579 liet uitgaan, werd opgeroepen om volmachten te kiezen ‘mit volcoemen last, om sonder ruggespraec te resolveeren op de punckten, die men henlyuden ... voerhouden sal’.⁵⁴ En ook na de Opstand dienden volmachten gekozen te worden ‘met volcomen last, zonder enige ruggespraecke ofte restrictien’, zoals bijvoorbeeld in de beschrijvingsbrief voor de Landdag in 1592 werd gesteld.⁵⁵ Dit is geheel overeenkomstig met wat in de literatuur algemeen wordt aangenomen. ‘Het meest unieke van Friesland’, is bijvoorbeeld De Bruin van oordeel, waren ‘de absolute volmachten van de gedeputeerden: alleen hier ontbrak het stelsel van ruggespraak volkomen. Dat stimuleerde de besluitvaardigheid in niet geringe mate’.⁵⁶ In de eerste decennia van de zeventiende eeuw kwam de praktijk – en daarmee lopen we enigszins vooruit op één van de uitkomsten van deze studie – echter volstrekt niet overeen met de formele regel. In werkelijkheid waren de volmachten, die bij de jaarlijkse volmachtsverkiezingen graag herkozen wilden worden, aan handen en voeten gebonden aan de wensen en verlangens van hun committenten of ‘principalen’. Dit gold in het bijzonder wanneer op de Landdag de

⁵³ De grootste stad, Leeuwarden met circa 15.000 inwoners, had formeel evenveel zeggenschap als de kleinste stad Sloten, met hooguit 500 inwoners.

⁵⁴ *CHB* IV, 59.

⁵⁵ TR, GBF inv.nr. 2529 (alsmede, met dezelfde formulering, brieven uit 1605, 1611, 1617 en 1629). Een beschrijvingsbrief uit 1592 in *CHB* IV, 796-797.

⁵⁶ De Bruin, *Gebeimhouding*, 175; vgl. 151 en 176. Ook Van Deursen gaat hiervan uit: ‘De eigenlijke Staten waren de standen die de afgevaardigden hadden gestuurd. Logischerwijze waren die gedeputeerden dan ook overal aan lastgeving en ruggespraak gebonden. Slechts Friesland vormde een uitzondering op die regel. Doch ook hier beschouwde men het zo dat de landdag niet soeverein was, maar jaarlijks de soevereiniteit van de committenten kreeg opgedragen’; Van Deursen, ‘Staatsinstellingen’, 383. Genoemde auteurs baseerden zich op Guibal, die vooral de situatie van na omstreeks 1640 als uitgangspunt neemt; Guibal, *Democratie*, 14 en 19 noot 3; vgl. Foeke Sjoerds, *Algemene beschryvinge* II, 109 en *Tegenwoordige Staat* IV, 17.

noodzaak zich aandiende om nieuwe belastingen in te voeren of bestaande te verhogen en de achterban om voor de hand liggende redenen daartoe niet bereid was. Alsof het de gewoonste zaak van de wereld was, verlieten de volmachten dan de Landdag, nu deze dan gene, om thuis met hun 'principalen' te overleggen. Doordat in de vier Kamers maar liefst ruim tachtig volmachten een stem hadden, en de meeste volmachten zich tot ruggespraak verplicht voelden of hadden verplicht, was de Landdag een duiventil, waar moeilijk knopen konden worden doorgemaakt. Geen Statenvergadering in de vroege Republiek was zo besluiteloos, stuurloos en onbestendig als de Friese.

Zo komen we op het meest wezenlijke onderscheid wat betreft het politieke bedrijf tussen Friesland en de overige gewesten. Vrijwel overal in de Republiek werden de Statenleden afgevaardigd, en dan vaak voor enkele jaren, door hun 'basiscolleges',⁵⁷ ridderschappen en stadsbesturen. In hun 'radicale kwaliteit' waren zij bijvoorbeeld burgemeester van Dordrecht. Van deze basiscolleges kregen zij hun last en slechts met hun collega's in die colleges dienden zij ruggespraak te houden. De situatie van de maar liefst zestig Friese Statenleden van de plattelandskwartieren was van een geheel andere orde. Zij werden jaarlijks gekozen door en waren afhankelijk van een breed en amorf electoraat van vaak honderden boeren en grondbezitters en -gebruikers, kleine edelen en eigenerfden, verdeeld over vele dorpen. En dan te bedenken dat daarbij niet eens precies omschreven was wie stemrecht had en wie niet. Kortom: de *bottom up*-structuur en de daarmee verbonden problemen ten aanzien van de besluitvorming gold in Friesland in extreme mate.

Deze versnippering of zelfs atomisering van de macht had grote consequenties, want zoveel hoofden zoveel zinnen. Eigenbelang, dat wil zeggen het eigen belang van grietenijen, dorpen en individuen, voerde de boventoon. Dat werd nog versterkt door de omstandigheid dat in Friesland, althans in het begin van de zeventiende eeuw, in principe vrij eenvoudige boeren, wier horizon niet verder reikte dan het eigen dorp of hooguit de eigen grietenij, het tot volmacht ten Landdage konden schoppen en samen op de Landdag letterlijk en figuurlijk de stemming in hun plattelandskwartier konden bepalen. In belastingzaken bijvoorbeeld, zal het deze vaak half- of zelfs ongeletterde regenten⁵⁸ niet gegeven zijn om onderscheid te maken tussen eigenbelang en algemeen Fries, laat staan Nederlands belang. Hetzelfde gold voor de vertegenwoordigers van de Friese steden. Over het algemeen bestonden de magistraten en gezworen gemeenten of vroedschappen in de Friese steden, die meestal vrij klein waren, uit eenvoudige handwerkslieden, marktkooplui en schippers. Vaak was het moeilijk om voor de stadsbesturen personen te re-

⁵⁷ De term is ontleend aan Gabriëls, *De heren als dienaren*, 14.

⁵⁸ Vgl. voor de situatie in Groningen: Van Deursen, 'Cultuur', 390; Formsma, 'Jonkers en boeren', 117; Feenstra en Oudman, *Een vergeten plattelandselite*, 108-110. Er is geen enkele reden om te veronderstellen dat de geletterdheid van de Friese regenten groter zou zijn.

kruteren die qua godsdienst, welstand en dergelijke gekwalificeerd waren.⁵⁹ Nog in de achttiende eeuw had de schoolmeester Foeke Sjoerds een uitgesproken mening over de Friese burgerij: Zij ‘zyn zo stom als een visch, als ’er van Staats-, regts- of landszaken gesproken wort; lezen nooit of zelden eenig boek, en verstaan het nog weiniger. Zy konnen pas zo veel lezen, schryven en rekenen, als tot hunne winkelnearing, koopmanschap of ambacht verëischt wort, en zulks veelyds nog gebrekelyk genoeg. ... En evenwel uit zodanige lieden worden (meest by gebrek van bekwaamer mannen) de Vroedschappen en uit dezen weder de Magistraatspersonen, gekoren’.⁶⁰

De ‘Hollandse’ heren van de Raad van State, die naar Friesland kwamen om te vertellen hoe het moest en die zelf van deftige burgerlijke of adellijke komaf waren, hadden in Friesland dus te maken met betrekkelijk eenvoudige boeren, burgers en buitenlui. In sociaal opzicht zal er immers een verschil zijn geweest tussen burgemeesters van de aanmerkelijk grotere Hollandse stemhebbende steden en die van Friesland,⁶¹ en dat geldt mutatis mutandis eveneens voor enerzijds de Hollandse en Oost-Nederlandse edelen en anderzijds de vele eigenerfde boeren en kleine edelen, die de meerderheid op de Friese Landdag uitmaakten. Om het wat plastischer uit te drukken: in een gewest als Holland zou het ondenkbaar zijn dat een halfanalfabete boer, reeds bij een eerste handdruk onmiskenbaar te herkennen aan het melkerseelt op zijn handen, of een eenvoudige ambachtsman, die als kuiper, meubelmaker of praktiserend boterkoopman aan de kost kwam, toegang had tot de Staten van dat gewest, hoe eenvoudig de levensstijl van de Hollandse regenten in het begin van de zeventiende eeuw ook wordt voorgesteld.⁶²

⁵⁹ Spanninga, ‘Patronage’.

⁶⁰ Foeke Sjoerds, *Algemene Beschryvinge* II, 528-529.

⁶¹ Amsterdam, Leiden, Haarlem of Hoorn telden achtereenvolgens circa 116.000, 54.000, 42.000 en 15.000 inwoners; Bolsward, IJlst of zelfs Leeuwarden staken daar met 2000, 900 en 14.000 inwoners schamel bij af.

⁶² Men denke aan de voorstelling van zaken van William Temple; Roorda, *Ambassadeur*, 98, 114. Het beeld van de eenvoudige Friese regent was een belangrijk *topos*. Ubbo Emmius stelde de Friese boeren voor als Friese Cincinnati; Waterbolck, *Twee eeuwen*, 74. De adellijke grietman, die zelf zijn koeien melk en een Saksische ambtenaar liet weten zijn grietenij vanaf zijn ‘tuolle’ (melkstoeltje) te regeren, zal, zo hij ooit bestaan heeft, een verdwijnend fenomeen zijn geweest; Halbertsma, ‘Rinse Posthumus’, 265. Vgl. voor het gebruik van ‘tuollen’ (die mogelijk vóór 1600 niet werden gebruikt) Spahr van der Hoek en Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw* I, 163. In het verhaal van de ‘fölestrüper’, dat speelt in de grietenij Smallingerland in het begin van de zeventiende eeuw, wordt gesuggereerd dat de grietmannen in het zuidoosten van Friesland destijds niet meer dan eenvoudige boeren waren. Op een dag, zo verhaalt Hobbe Baerd van Sminia in zijn *Nieuwe Naamlijst* uit 1837 (141-142), was een boer in het veld bezig een veulen te villen. Hij werd in zijn werk gestoord door een passant die hem de weg vroeg naar Smalle Ee, waar het grietnijgerecht zou worden gehouden. De boer antwoordde, dat ook hij in Smalle Ee moest zijn en dat hij, zodra het veulen was gevild, de vreemdeling de weg zou wijzen. Het aanbod werd aangenomen, en samen liepen ze naar Smalle Ee. Groot was de verbazing van de reiziger toen de eenvoudige boer de grietman in hoogsteigen persoon bleek te zijn; vgl. Zwart, ‘Grietman Joucke Jochums’. Zie over Tjalling Oenes Bangma, een boer die in 1607 grietman van Idaarderadeel werd: Kok en Hellinga, *Diarium Furmerii*, 101 en 211 noot 446 (zie ook hoofdstuk 5 noot 41).